

ДЕОНТОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Обґрунтовано необхідність існування деонтологічних вимог при здійсненні державного регулювання аграрних відносин. Висвітлено існуючий досвід деонтологічної відповідальності за володіння і користування землею. Запропоновано деонтологічну парадигму державного регулювання аграрних відносин.

Considering features of the ground as bases of all alive and specific character of work in agrarian manufacture, is proved necessity of existence of deontology's requirements at realization of state regulation of agrarian attitudes. Existing experience of the deontology's responsibility for possession and using the ground is covered. Author's vision of the deontology's paradigms of state regulation agrarian attitudes is offered.

До останнього часу вважалося, що деонтологізація діяльності стосується лише професії агронома. Виробниче використання – це не лише матеріальна система, а й система організаційних і психологічних відносин; управління фактично є управління їх суб'єктами, тому воно не може здійснюватися без втілення певних принципів деонтології, тобто без використання певних принципів відповідальності, належної поведінки. Зважаючи на це, до управлінців сфери аграрних відносин повинні висуватися не лише вимоги, які часто мають “апаратний” характер, а й ті, що спираються на певний менталітет світосприймання, тобто деонтологічні вимоги.

Для розробки цієї проблеми існує у світовій і вітчизняній науковій думці фундаментальна методологічна база і вагомі практичні спостереження й узагальнення, деякі з них мають статус правових приписів. З методологічної точки зору слід вказати на праці В. Докучаєва [3], В. Вернадського [1], П. Шардена [14], Б. Коммонера [9]. Вони відкрили як закони єдності живої речовини, так і механізми використання біогенної енергії в умовах обмеженості природно-біологічних ресурсів і під впливом перетворення наукової думки в планетне явище. Зважаючи на необхідність захисту всього живого, було розроблено юридично закріплені вимоги до фахівців сфер, які безпосередньо впливають на стан життя людини: медичний деонтологічний кодекс [17], система правничої деонтології [10]. Інваріантний аспект цих вимог може бути використаний при розробці деонтологічної парадигми державного регулювання аграрних відносин.

Управлінські принципи, що пов'язані з мотивацією людської діяльності і які можуть бути використані при формуванні деонтологічної парадигми розкриваються у працях Д. Макгрегора [6], А. Маслоу [7], Е. Хопманна [12], А. Шюллера [15].

Цілями роботи є узагальнення досвіду деонтологічного підходу до професійної діяльності з метою використання його стосовно регулятивної діяльності держави у сфері аграрних відносин; формулювання принципів деонтологічної парадигми державного регулювання аграрних відносин; виявлення проблем, що пов'язані з нехтуванням деонтологічними вимогами у сфері регулювання аграрних відносин, і шляхи їх подолання.

На практиці проблема деонтологічних вимог до регулювання аграрної діяльності існує давно. У повсякденній свідомості, наприклад, країн Заходу майже традиційною стала думка, що фермерство є не лише формою організації аграрного виробництва, але й діяльним феноменом, що базується на конкретних деонтологічних вимогах. Наприклад, у відомому кодексі, що був схвалений з'їздом фермерів США у 1983 р., найбільш характерні вимоги такі: а) фермерство – це не бізнес, а спосіб життя; б) фермерством з повною відповідальністю повинна займатися сім'я; в) добре як що ти зумієш зберегти кожну травинку або на її місці виростити дві; г) фермер повинен бути сам собі господарем в усіх проявах життя і господарювання [4, с. 140 – 141].

Цей підхід напрочуд адекватно співпадає з фундаментальними положеннями вітчизняних представників економічної науки щодо відповідальності селян за свою діяльність і шляхами реалізації цієї відповідальності. У фермерських біллях США проблема відповідальності також займає одне із ключових місць [16, с. 153 – 177]. Особливістю сучасного підходу до деонтологічних проблем розвитку аграрних відносин є те, що вони формулюються і сприймаються вже не на національному рівні, а розглядаються як одна із міжнародних перспектив розвитку аграрних відносин. У своїй праці “Агрокультурний розвиток: міжнародні перспективи” І. Хайямі і В. Руттан моделі агрокультурного розвитку (ресурсну, консервативну, локальну, дифузну) розглядають не лише під кутом зору усталених теоретичних методів дослідження, але й зважаючи на те, на який тип відповідальності менеджменту в аграрному секторі спирається та або інша модель [18, с. 41 – 72].

Формою реального узагальнення деонтологічної відповідальності за володіння і користування землею в Україні є ст. 91 і 96 Земельного кодексу України [8, с. 242-243, 253 – 256]. Особливістю цих вимог є те, що в них органічно поєднані як економічні, так і деонтологічні обов'язання, наприклад, забезпечувати використання землі за цільовим призначенням, не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок, підвищувати родючість ґрунту і зберігати корисні властивості землі, дотриматися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з установами земельних сервітів.

Попри те, що Земельний кодекс є законодавчим актом і тому обмежений в обсязі, не можна погодитись з тим, що деонтологічні вимоги, тобто формулювання відповідальності за використання землі, вкрай обмежені і не вказуються принципи механізмів, за допомогою яких вони можуть реалізовуватися. Крім того, оскільки мова йде про земельні відносини, тобто основоположну частину відносин аграрних, доцільним було б указати на характер і спрямованість відповідальності всіх суб'єктів аграрних відносин стосовно землі.

У процесі регулювання аграрних відносин держава виступає як специфічний суб'єкт. З одного боку, вона покладає певну відповідальність за деонтологічні вимоги на суб'єктів аграрних відносин і в той же час повинна сама від себе домогтися дотримання цих вимог.

Перший аспект, як про це свідчать земельні кодекси країн, де вони існують, сумнівів у його сприйнятті не викликає. Другий аспект практично не розглядається як реальна вимога ні наукою, ні практикою, хіба що про це згадується в передвиборчих обіцянках. У той же час між цими двома аспектами існує діалектичний взаємозв'язок: це дві сторони однієї і тієї ж проблеми. Без реальних певних вимог до суб'єктів аграрних відносин не може бути ефективною і вимогливістю до суб'єктів державницького апарату, а без вимогливості до державницького апарату деонтологічні вимоги до суб'єктів аграрних відносин будуть мати віртуальний характер. Зважаючи на це, на наш погляд, загальноновизнані теорії державного управління і вимоги до апарату державного управління, попри те, що вони виникли в інших галузях, можуть бути використані в процесі регулювання аграрних відносин.

Перший підхід, який має фундаментальне значення і започаткований А. Маслоу, полягає в тому, що необхідно створити відповідну мотивацію людини [7, с. 148 – 157]. Ця мотивація має економічні і управлінсько-психологічні аспекти. Значення економічної мотивації полягає в тому, що вона охоплює глибинні практичні цілі, наприклад, задоволення фундаментальних (вітальних) потреб, потреб в економічній і особистій безпеці. Управлінсько-психологічна мотивація пов'язана, перш за все, із забезпеченням поваги. Виразом поваги має бути не лише адміністративне заохочення або гуманні відносини між суб'єктами регулювання, а й упевненість також щодо незалежності і свободи. Причому незалежність і свобода трактуються не як реалізація примх і суб'єктивних уподобань, а як самовираз у процесі діяльності і на засадах відповідальності до специфіки професійних обов'язків, що легітимізовані як певними нормативними актами, так і думкою професіоналів.

Обов'язковою вимогою до мотивації є врахування рівня тих відносин, в які включені суб'єкти управління і які врешті-решт визначають рівень і характер вимог до нього. На рівні регулювання діяльності конкретних суб'єктів аграрного виробництва деонтологічні вимоги мають чітко виражену матеріально-речову основу. З одного боку, виміром реалізації вимог є вимір

якості створеного продукту, його кількість і призначення. Особливості потреби також вимірюються кількістю матеріальних речей, які надаються людині. Більш високі рівні регулювання в якості критерію мотивації мають задоволення потреб, багато з яких у реальному житті кількісного виразу не мають, це, наприклад, кар'єрне зростання, моральне заохочення, зовні виражена повага, за допомогою фіксованої думки колективу. Оскільки рівні мотивації суттєво відрізняються один від одного, це призводить до значних негативних наслідків. Щодо деонтологічних вимог при регулюванні аграрних відносин найбільш нерозробленою є проблема організаційно-психологічної мотивації. Складність її полягає в невирішеності питання, хто повинен її здійснювати і яка роль у такій мотивації належить кожному суб'єкту аграрних відносин. Досить поширеною помилкою є уявлення, що здійснювати мотивацію можуть лише вищі ієрархічні ланки. Насправді вона може виходити також від "масових" суб'єктів аграрних відносин. Цей аспект є виключно важливим, оскільки реальні зміни відбуваються лише тоді, коли в них беруть участь безпосередні, тобто найбільш масові учасники аграрно-економічних відносин.

Досвід дотримання деонтологічних вимог у процесі державного регулювання аграрних відносин, не дивлячись попри фрагментарний характер його узагальнення, є достатньою основою для розробки деонтологічної парадигми такого регулювання. Під парадигмою розуміється така сукупність наукових положень і кінцевих процедурних аспектів, які, по-перше, сприйняті певною спільнотою фахівців, а по-друге, є основою для постановки нових наукових і практичних проблем [5, с. 228-229]. Деонтологічна парадигма стосовно державного регулювання аграрних відносин, зважаючи на складність феномену аграрних відносин, неможлива без забезпечення таких її рівнів: методологічного, конкретно-теоретичного, діяльнісного і управлінського. Методологічний рівень покликаний вирішити проблему світоглядного підходу стосовно необхідності деонтологічних вимог для регулятивної ролі держави у сфері аграрних відносин. Деонтологія – це розділ етично-діяльнісної системи, в якому розглядаються проблеми обов'язку і взагалі всього обов'язкового. Після відкриття В. Вернадським закону єдності живої речовини на Землі, необхідність деонтологічного підходу до проблеми використання землі, а врешті-решт і до аграрних відносин, набула свого завершеного вигляду. Це означає, що регулюючи діяльність у сфері аграрних відносин об'єктивно визначають не лише зовнішні обставини, а й внутрішні імпульси професійного обов'язку, оскільки в цьому випадку мова йде про фундамент існування людства [1, с. 15 – 21]. Стосовно сфер діяльності, пов'язаних із збереженням життя, є теорія життя П. Шардена [14], який паралельно з В. Вернадським розробив теорію неосфери. Неосфера, тобто сфера свідомого на землі, перетворилася на планетну силу, а життя набуло такої форми, коли все людство, об'єднане свідомістю і спільною діяльністю,

виступає як єдина свідома істота [Там само, с. 171-172]. Із цього з неминучістю випливає, що і керуватися у своїй діяльності людство повинне загальними принципами відповідальності перед цим “зверх життям”. Певні засади такого підходу є в науковій спадщині В. Докучаєва, коли він розглядав землю і працю на ній як первозданні і віковічні передумови людини та її культури [3, с. 375 – 379]. Таким чином, обґрунтування деонтологічних аспектів стосовно державного регулювання аграрних відносин виходить далеко за рамки галузевого підходу до них. Ми наполягаємо на такій думці, оскільки усвідомлення цього означає, що реалізація деонтологічних вимог державного регулювання аграрних відносин – це справа не обмеженої групи фахівців, а всього суспільства. Фахівці в даному випадку виконують роль ретранслятора загальнолюдських вимог і професійного арбітра у визначенні реальних передумов та механізмів їх реалізації. Впливаючий конкретно-теоретичний блок деонтологічної парадигми державного регулювання аграрних відносин охоплює сфери, що пов’язані із безпосереднім регулюванням аграрної сфери виробництва. Цей блок охоплює ті аспекти, в яких виявляють себе, через певні конкретні явища, назрілі вимоги деонтологічного підходу. У сучасних умовах на перше місце виходить проблема, яка тривалий час була закрита безпосередніми проблемами використання землі – проблема енергозабезпечення і енерговикористання в аграрному виробництві. Відправною точкою тут можуть бути наукові погляди і розробки С. Подолинського, особливо сформульований ним і визнаний у світі “Закон Подолинського”. Він стверджував, що всі джерела енергії, якщо брати їх пов’язану форму, є спресованими завдяки людській діяльності, сонячній енергії. Єдиним же джерелом пов’язаної сонячної енергії, яку може використати людство, є діяльність людини у сфері сільського господарства. Саме через цю сферу людська праця врешті-решт забезпечує процес відтворення спожитої енергії. Оскільки основою людської діяльності є її енергетична основа, піклування про сільське господарство є формою піклування про біологічне існування людства. Так ставити проблему примушує те, що отримати енергію в її біологічно придатній формі для людини можна лише через сільське господарство. Керуючись цим, ефективність сільського господарства С. Подолинський розглядав через енергетичний аспект. Він вважав, що ефективність праці тут вимірюється, по-перше, тим, якій кількості енергії вона може надати пов’язану форму, а по-друге, втілитися в такій формі, яка придатна задовольнити потреби людини. Чим менше людина витрачає власної і залученої енергії для того, щоб надати більшій кількості сонячної енергії такої форми, яка придатна для використання людини, тим ефективніша її праця. У цьому і полягає закон Подолинського [19, с. 413 – 424]. Відповідно до цього закону деонтологічні вимоги стосовно регулювання аграрних відносин полягають у тому, що необхідні такі економічно-регулятивні відносини, які б стимулювали

ефективний енергозберігаючий процес в усій його різноманітності – від зберігання палива до використання тих енергетичних ресурсів, які є в рослині і є необхідними для людини, але не завжди оцінюються і стимулюються суспільством.

З точки зору такого підходу сучасне аграрне виробництво є надзвичайно неефективним. Так, протягом ХХ ст. у промислово розвинених країнах кількість кілокалорій зовнішньої енергії, яка використовується для виробництва однієї калорії в її біологічно придатній формі (продукти харчування), зросла в 30 разів, співвідношення між ними складає, наприклад, у США 1:0,12 [9, с. 66, 157]. Вихід з цієї ситуації вбачається переважно в інтенсифікації аграрного виробництва і залученні нових джерел енергії (гідроенергія, енергія вітру, енергія сонячних батарей тощо) [2, с. 211 – 214]. Віддаючи належне цим підходам, слід сказати, що вони не вирішують проблему співвідношення витраченої і здобутої енергії, просто витрачена енергія стає дешевшою, а джерела її більшими. Вихід сучасна наука намагається знайти шляхом біологічних перетворень рослин. Але оскільки такі перетворення поки що мають не до кінця визначений вплив на здоров'я і стан людей, проблема полягає в такому розвитку агробіологічної науки, в основі якого лежить безпечна генна інженерія. На такий шлях стають високорозвинені країни, але на практиці проблема поки що зводиться до забезпечення більшої прибутковості при використанні енергії [16, с. 153 – 184].

Що стосується діяльнісного і управлінського рівнів деонтологічної парадигми державного регулювання аграрних відносин, то на цих рівнях ключовим є нормативний аспект. До останнього часу проблема деонтологічного підходу існувала лише в лікарській і правничій діяльності. Цінність цих форм деонтології для формування деонтологічної парадигми державного регулювання аграрних відносин полягає в тому, що в них сформульовано інваріанти (незмінні критерії та характеристики), з усвідомлення яких має будуватися будь-яка деонтологічна парадигма. Цими інваріантами є такі [10, с. 105 – 113; 17, с. 38, 78]: в усіх випадках дотримуватися принципів обов'язкової відданості справі; ні під яким виглядом не відчувувати свою професійну незалежність, поважати право кожної одної людини у виборі способу діяльності, при виникненні небезпеки надавати допомогу тим, кому вона загрожує, будь-які оцінки обґрунтовувати на засадах професійних знань і професійної практики, сумлінно брати участь в інформуванні про стан справ у своїй сфері діяльності, не брати участі ні в якій сфері діяльності і не підтримувати її, якщо це загрожує життю людини, не надавати будь-якого сприяння тому, хто займається незаконною діяльністю, більше всього поважати життя людини і всіма доступними засобами зберігати його, піклуватися про здоров'я людини, сприяти за допомогою професійних знань і суспільного впливу покращенню якості життя людини.

Оскільки в аграрній сфері піклування про землю і про людину в довгостроковій перспективі співпадають, то, виходячи з інваріантних вимог, можна сформулювати вихідні деонтологічні принципи формування менталітету суб'єктів державного регулювання аграрних відносин: а) фахівець державної сфери управління не може заподіяти своєю діяльністю шкоду землі або своєю бездіяльністю призвести до того, щоб шкода була заподіяна іншими; б) керуючись Земельним кодексом або іншими законодавчими актами про землю, він не повинен абсолютизувати накази власника землі, ставитися до них критично, коли вони завдають шкоду землі або іншим людям; в) піклування про суб'єкти аграрних відносин і про себе повинне оцінюватися за критеріями перших двох принципів, а також за сприяння доцільного і суспільно сприятливого використання землі.

Реалізуючи деонтологічні принципи державного регулювання аграрних відносин, слід мати на увазі, що суб'єктами такого регулювання тією або іншою мірою є всі суб'єкти аграрних відносин. Різниця полягає в тому, що здійснення цих принципів для них не пов'язане з виконанням службових обов'язків, а обумовлене певними інтересами. Економічний інтерес власника землі диктує йому піклування про господарювання в цілому та високу економічну ефективність. Саме з цього і виходить його уявлення щодо землі у своїй діяльності. Роль державного регулювання в цьому випадку полягає в тому, щоб таке піклування не переводило землю на джерело небезпеки або екзистенціональних втрат для суспільства. Деонтологічні принципи селянина фактично є принципами ставлення до власного життя, оскільки саме земля є його єдиною гарантією. Для нього характерним є прагнення подолати жалюгідний стан землі, сприяти повному її використанню, покращувати стан його життя, тому фундаментальною управлінською проблемою стосовно селянина є захист і підтримка цього прагнення.

Щоб привести в рух економічний і екзистенціальний потенціал землі, необхідний певний рівень кооперації праці на ній, яка, у свою чергу, породжує можливості, що ґрунтуються не на індивідуальних зусиллях, а на рівні інтелектуального і управлінського потенціалу. Цей потенціал можна назвати родовими потенціями суспільної праці. Саме ці потенції є глибинним джерелом і виникнення, і реальної реалізації деонтологічних вимог до аграрного виробництва. Їх реалізація, у свою чергу, пов'язана з певним професійним або суспільним прошарком. Таким професійним прошарком у сфері державного регулювання аграрних відносин є фахівці, які обслуговують аграрне виробництво. Враховуючи наробки, що існують стосовно вимог до фахівців в аграрному виробництві [11, с. 156 – 160], можна скласти деонтологічно обґрунтовану професіограму фахівця державного управління у сфері регулювання аграрних відносин. Ця професіограма, на наш погляд, повинна передбачати такі якості.

Особисті і соціальні якості: повага до землі як основа відчуття професійного обов'язку та самоповаги; розуміння загальнолюдської значущості сфери своєї професійної діяльності, глибока повага до неї і піклування про її авторитет на справі; екологічна підготовка як форма усвідомлення і прояву загальнолюдської значущості своєї діяльності; безумовна єдність слова і діла як соціальна форма забезпечення сумлінного ставлення до землі працівників на ній; дотримання на практиці професійно-моральних принципів діяльності, що ґрунтуються на деонтологічних вимогах, стосовно обробітку землі та існування всього живого; обов'язкова наявність таких особистих властивостей як відповідальність, ініціатива, орієнтування в незвичайних і несподіваних обставинах; стійкість і здатність вести справу, незважаючи на попередні невдачі; безмежна працьовитість; глибока повага до людей, які працюють на землі; нездатність робити поступки перед сумлінням, коли йдеться про збереження землі та її стан; уміння на основі професійних знань та поваги до землі гармоніювати діяльність і інтереси тих, хто працює на землі і пов'язаний з нею; висока загальна культура.

Рівень освітньої підготовки і навичок трудової діяльності: розуміння наукових основ тих галузей знань, що визначають і революціонізують весь аграрний сектор у майбутньому, а особливо пов'язаних із біотехнологією і генною інженерією; знання основних законів розвитку суспільства і вміння пов'язати їх з майбутнім розвитком сільського господарства; знання загальних принципів управління та специфіки його в аграрній сфері, висока економічна культура і володіння основними методами економічного аналізу агровиробничої діяльності; вміння проаналізувати і визначити шляхи підвищення ефективності професійної діяльності; наявність певного досвіду, пов'язаного із діяльністю в аграрній сфері; знання та вміння користуватися в практичній діяльності законами і правовими прописами, що регулюють управлінську діяльність у сфері аграрних відносин; володіння тими аспектами професіоналізму, які необхідні для вияву узагальнення та практичного використання досвіду, здобутого іншими фахівцями, а також селянами; володіння навичками соціально-психологічного впливу на суб'єктів сфери аграрних відносин, мати здатність підтримувати в них ініціативу і відповідальність, що пов'язані з їх професійною діяльністю.

Характер використання землі як основи специфіки аграрних відносин і особливості самого процесу державного регулювання аграрних відносин породжують такі фундаментальні особливості цього регулювання, які можна розглядати як інваріанти, тобто незмінну сутність деонтологічних принципів державного регулювання аграрних відносин. Ці інваріанти охоплюють пріоритет захисту землі від екологічно і суспільно шкідливого її використання, повагу до свободи і можливостей професійного самовиразу суб'єктів аграрних відносин, високий рівень вимогливості до себе як професіоналів і громадян, працівників сфери державного регулювання аграрних відносин.

Діяльність по державному регулюванню аграрних відносин у сучасних умовах має тенденцію перетворитися на науково-обґрунтовану діяльність, у зв'язку з чим для успішного її здійснення необхідна визнана більшістю фахівців деонтологічна парадигма державного регулювання аграрних відносин. Складовими частинами цієї парадигми мають бути методологічний, конкретно науковий і діяльнісний блоки. Парадигма існує лише тоді, коли вона втілюється в життя.

Із стану розробки проблеми створення і реалізації деонтологічної парадигми регулювання аграрних відносин випливають перспективи подальших розвідок у цьому напрямку:

- а) наукове обґрунтування форм легітимізації деонтологічних вимог до фахівців сфери державного регулювання аграрних відносин;
- б) доповнення існуючих і випробуваних на практиці деонтологічних вимог до фахівців державного регулювання аграрних відносин тими, що виникають в умовах інтернаціоналізації аграрних відносин;
- в) дослідження тих деонтологічних вимог до державного регулювання аграрних відносин, які породжені історичним досвідом народу України і виконання яких є необхідним для ефективного розвитку аграрних відносин.

Література:

1. *Вернадский В.И.* Научная мысль как планетное явление / Отв. ред. А.Л. Яншин. – М.: Наука, 1991. – 270 с.
2. *Гришко В.В., Перебийніс В.І., Рабштина В.М.* Енергозбереження в сільському господарстві: економіка, організація, управління. – Полтава: Полтава, 1996. – 280 с.
3. *Докучаев В.В.* Первозданные и вековечные условия жизни человека и его культуры // Сочинения. – Т. VI. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – С. 375 – 379.
4. *Ершова И.И.* Наследие классиков и уроки истории // Сельскохозяйственная практика: противоречия перестройки. – М.: Агропромиздат, 1989. – С. 134 – 155.
5. *Кун Т.* Структура научных революций / Пер. с англ. И.В. Налетова. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1977. – 391 с.
6. *Макгрегор Д.* Человеческий фактор на предприятии // Классики теории государственного управления: американская школа / Пер. с англ.; Под. ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М.: Изд. МГУ, 2003. – С. 245 – 253.
7. *Маслоу А.* Теория мотивации человека // Классики теории государственного управления: американская школа / Пер. с англ.; Под. ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М.: Изд. МГУ, 2003. – С. 148 – 158.
8. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / За заг. ред. В.В. Медведчука. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 656 с.
9. *Реймерс Н.Ф.* Природопользование: словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 637.
10. *Сливка С.С.* Правнича деонтологія: Підруч. – К.: Атіка, 1999. – 336 с.

11. *Филоненко О.С.* Аграрні відносини: зміст, розвиток, майбутнє. – К.: Урожай, 1996. – 298 с.
12. *Хопманн Э.* Мораль и рыночная система // Теория хозяйственного порядка: “Фрайбургская школа” и немецкий неолиберализм / Пер. с нем.; Сост., предисл., общ. ред. В. Гутника. – М.: ЗАО “Изд. Экономика”, 2002. – С. 374 – 409.
13. *Чаянов А.В.* Методы высшего образования // Избранные труды. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С. 366 – 375.
14. *Шарден, Пьер Теїярде.* Феномен человека / Пер. с фр. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
15. *Шюллер А.* Предпринимательская ответственность, экономический расчет и конкурентный порядок. К соотношению рыночной свободы и собственной ответственности // Теория хозяйственного порядка: “Фрайбургская школа” и немецкий неолиберализм / Пер. с нем; Сост., предисл., общ. ред. В. Гутника. – М.: ЗАО “Изд. Экономика”, 2002. – С. 343 – 373.
16. *Agricultural Policy Reform in the United States / Ed. by D. Summer.* – Washington, D.C. The AE I Press, 1995. – 291 p.
17. *Code de Deontologie Medicale / Introduit et comente par Louis Rene / Preface de Paul Ricouer.* – Editions du Seuil. 1996. – 164 p.
18. *Hayami Y, Ruttan V.* Agricultural Development. An International Perspective. – Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press, 1985. – 506 p.
19. *Podolinsky S.* Menschliche Arbeit und Einheit der Kraft // Die Neue Zeit. – 1883. – № 1/ – S.S. 413 – 424, 449 – 457.

Надійшла до редколегії 25.06.2008 р.